

Zusammenfassung

Der Artikel bespricht die Initiative "Kunstnergaven", die 1914 von einigen Kunstpersönlichkeiten aus Kopenhagen unterstützt wurde. Es sollte eine kulturelle und moralische Geste der Unterstützung an die Dänen in Nordschleswig darstellen. Es waren mehr als 400 Kunstwerke verschiedener Art, die erstmals 1921 in der Ausstellungsstätte Charlottenborg in Kopenhagen gezeigt wurde. Danach wurden sie nach Sønderjylland geschenkt, wo die Werke auf verschiedenen Museen verteilt wurden. Die Werke, die die Wiedervereinigung Sønderjyllands mit Dänemarks feiern sollten, wurden jedoch wenig beachtet. Sie werden immer noch in der dänischen Kunstgeschichte als recht unbedeutend betrachtet. Das liegt zum einen daran, dass die Qualität schwankend war, und es fehlte auch ein gemeinsames Thema. Der vorliegende Artikel zeigt jedoch auch andere Gründe des fehlenden Enthusiasmus' auf. Die Künstlerin Agnes Slott-Møller (1862-1937) hatte einen massgebenden Einfluss auf die Präsentation und Promotion der Kunstnergave-Initiative. Dabei wird davon ausgegangen, dass die zurückschauende Art des Nationalismus, die von Slott-Møller repräsentiert wurde, offensichtlich nicht mehr in die kosmopolitische, globale moderne Bewegung passte, die von den jüngeren Generationen aufgenommen war. Der Artikel soll zeigen, dass die "Kunstnergave-Initiative" von Kunstauffassung geprägt war, die schon 1920 nicht mehr zeitgemäss war.

Nødpenge fra afstemningstiden i Slesvig 1919-1921 – propaganda eller pengemaskine?

AF KLAUS TOLSTRUP PETERSEN

I årene under og efter 1. Verdenskrig var brugen af nødpengesedler et udbredt fænomen i Tyskland. Med tiden udviklede nødpengene sig fra at være en nødforanstaltning til et samlerobjekt med farverige illustrationer ofte tegnet af kunstnere. Ved Versailleskonferencen efter 1. verdenskrig blev det bestemt, at en ny dansk-tysk grænse skulle afgøres på baggrund af folkeafstemninger i Nord- og Mellemslesvig. Både før og efter folkeafstemningerne blev nødpenge benyttet til at illustrere nationale dagsordner og er derfor et vidnesbyrd om den anspændte sindsstemning, som herskede i Slesvig i årene efter krigen. I denne artikel undersøges udviklingen af denne særlige type "plebiscitpenge" samt deres betydning som propagandamiddel og lukrativt salgsobjekt.

Indledning

Ved udbruddet af 1. Verdenskrig begyndte de første områder i Tyskland at erstatte småmønter med nødpengesedler. Det skyldtes flere faktorer. Blandt andet havde Den tyske Rigsbank opbygget betydelige reserver af ædelmetaller og suspenderet guldstandard, hvilket betød at færre guld- og sølv mønter var i cirkulation. Det skete sideløbende med at andre metaller, som særligt kobber og nikkel, skulle benyttes til krigsproduktionen. Denne udvikling blev forstærket af stigende inflation, som fik mønternes metalværdi til at overstige den pålydende værdi. Derfor tog hamstringen af småpenge fart og der opstod mangel på skillemønt. Som krigen skred frem steg behovet for at anvende betalingsmidler i papir og særligt fra 1916 og frem bredte udstedelsen af nødpenge sig til hele Tyskland. I starten forsøgte Den tyske Rigsbank at afbøde problemet ved, at trykke en midlertidig papirvaluta, de såkaldte "Darlehenskassenscheine". Trods dette tiltag kunne Den tyske Rigsbank ikke følge med efterspørgslen efter papirpenge og lokalt forsøgte både offentlige instanser og private virksomheder at afbøde problemet ved at trykke nødpenge. I årene under og efter 1. verdenskrig regner man med, at der blev udstedt mere end 100.000 forskellige nødpengesedler i Tyskland.¹

Nødpengene havde en kort løbetid – typisk på en eller få måneder. I begyndelsen var de nøgterne og simple men med tiden udviklede de sig til at være små kunstværker med motiver, der ofte var tegnet af kunstnere. Efter afslutningen af 1. verdenskrig blev det bestemt, at grænsedragningen i flere tyske grænseegne skulle afgøres ved folkeafstemninger. I Slesvig, hvor befolkningen skulle stemme om en ny dansk-tysk grænse, blev nødpenge en del af propagandaen ved folkeafstemningerne. Det drejede sig om nødpengesedler, med nationale motiver, der refererede til folkeafstemningerne i Nord- og Mellemslesvig i 1920. Det er denne type nødpenge, eller "plebiscitpenge", som numismatikere ofte har benævnt dem, der er omdrejningspunktet for denne artikel.

Litteraturen om nødpenge fra Slesvig er begrænset. Enkelte bøger beskriver nødpengenes historie i Slesvig-Holsten og der findes flere kataloger og oversigtværker, som samler og beskriver de mange forskellige nødpenge, som blev trykt i området. Desuden findes en del artikler og kortere bøger som analyserer udvalgte nødpenge – fx i en bestemt by eller et lokalområde. I denne artikel vil det være målet at undersøge den type nødpenge, der kan betegnes som plebiscitpenge, og hvordan de udviklede sig i tiden før og efter afstemningerne i Slesvig i 1920. I den forbindelse vil der blive set nærmere på deres betydning som både nationalt propagandamiddel og profitabelt salgsobjekt til samlere.

Plebiscitpengenes oprindelse

I slutningen af 1916 var manglen på mønter blevet så kritisk i Slesvig, at man også her begyndte at trykke nødpenge. Problemet var nu så omfattende, at Den tyske Rigsbank accepterede udstedelsen under den betingelse, at der kunne stilles sikkerhed for det udstedte beløb – en betingelse der dog sjældent blev overholdt. I Slesvig-Holsten havde flere instanser allerede søgt regeringspræsidenten om lov til at trykke nødpenge og derfor sendte han den 17. april 1917 et fortroligt brev til de lokale forvaltninger i regionen, hvor han udtrykte sin accept af trykningen af nødpenge i et rimeligt omfang.² Det var dog ikke kun amter og kommuner i Slesvig, der udstedte nødpenge. Også banker, erhvervsdrivende, foreninger og sågar privatpersoner lavede sedler, checks, værdikuponer og lignende, der lokalt kunne afløse den nationale valuta.³

Et af de første steder der lavede nødpenge i Nordslesvig var Sønderborg Bank, der den 12. december 1916 udstedte en seddel på ½ mark.

Teksten var på tysk men på sedlens forside var der et vikingeskib tegnet af museumsinspektør Jens Raben. Kort tid efter i januar 1917 fulgte Broager Spare- og lånekasse trop og udstedte sin første nødpengeseddel ligeledes på ½ mark. Egentlig var der tale om en neutral seddel uden illustrationer, men teksten var på dansk og det blev i visse tyske kredse opfattet som en provokation. Muligvis var det grunden til, at sedlen kom i myndighedernes søgelys. Med henvisning til at sparekassen i Broager ikke havde fået den fornødne tilladelse til at trykke nødpenge og at dette var forbeholdt offentlige forvaltninger, forbød myndighederne sedlen og beslaglagde dem de kunne få fat i. Samtidig blev de ansvarlige bagmænd bag sedlen idømt bøder på 360 mark. Da der imidlertid fortsat var mangel på pengesedler, valgte kommunen at overtage restoplaget, som blev påtrykt kommunestemplet og atter sat i cirkulation. Cirka et halvt år senere forsøgte Haderslev Bank sig også med en dansksproget nødpengeseddel. Denne led samme skæbne som sedlen fra Broager Spare- og Laanekasse, men her slap de ansvarlige dog for at skulle betale bøder.⁴

Det var dog kun den spæde start på de nationalt prægede nødpengesedler. Godt en måned før afslutningen af 1. Verdenskrig besluttede den tyske regering d. 9. oktober 1918, at bede amter og kommuner om hjælp til at trykke pengesedler med større værdier på mellem 5 og 100 mark. Det betød at nødpenge snarere blev normen end en nødforanstaltning.

Nødpengeseddel fra Broager Spare- og Laanekasse, udstedt januar 1917.
Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig (ADCB).

Samtidig henstillede myndighederne til, at sedlerne skulle udfærdiges så kunstfærdigt som muligt, helst med vandmærker og tryk i flere farver, der skulle gøre det sværere at lave forfalskninger.⁵ Konsekvensen var, at der kom langt mere fokus på nødpengesedlernes illustrationer, som fik en funktion, der rakte ud over at være betalingsmiddel. Blandt andet blev nødpenge benyttet til at promovere virksomheder og deres produkter, til at rejse penge til byggeprojekter og til at fremme politiske budskaber.⁶

Den 28. juni 1919 blev Versaillestraktaten underskrevet. I bestemmelserne om Slesvig fremgik det, at en ny dansk-tysk grænse skulle fastlægges på baggrund af folkeafstemninger i både Nord- og Mellemslesvig. Op til afstemningerne blev der fra begge sider produceret en stor mængde trykt propagandamateriale såsom plakater, flyveblade, løbesedler, postkort og pjecer. Afstemningskampen fik også stor indflydelse på områdets nødpengesedler, som nu ofte blev udsmykket med nationale motiver og tekster. Denne type nødpengesedler kunne være dansksindede, tysksindede eller neutrale, og på samme seddel optrådte der tit forskellige budskaber. I Nordslesvig havde nødpengene oftest danske eller neutrale motiver, men der var også en del, som havde både en dansk og en tysk side. Nogle få var overvejende tyske. I Mellemslesvig derimod var der primært tale om tyske eller neutrale motiver. Mens de neutrale sedler ofte bestod af motiver fra byer, landskaber eller bygningsværker, hvor ordet "plebiscit" som regel var det eneste der refererede til folkeafstemningerne, kunne budskaberne på de dansk- og tysksindede sedler være stærkt nationale med emotionelle billeder og tekster der understregede pointen. Satiriske og humoristiske sedler forekom også. Fælles for dem var, at de direkte eller indirekte henviste til folkeafstemningerne den 10. februar og 14. marts 1920. Derfor betegnes disse ofte som "plebiscitpenge", "plebiscitsedler" eller "afstemningssedler".⁷

Plebiscitpenge udstedt før folkeafstemningerne

I Nordslesvig blev der udstedt både tysk- og dansksindede plebiscitpenge op til afstemningen den 10. februar 1920. En af de første sedler fra Nordslesvig med nationalt motiv blev lavet i Sønderskov i november 1919. Bag sedlen stod en lokal godsbestyrer og skovrider, som var en af områdets få tysksindede. Som det fremgår nedenfor viser den en karusel, som illustrerer Slesvigs omtumlede historie. På den første hest sidder en dreng med et flag, som viser de slesvigske løver. Han repræ-

senterer Ribebrevet fra 1460 og ideen om, at Slesvig og Holsten for evigt skulle være udelt – "up ewig ungedeelt". På den anden hest sidder en dreng med prøjsisk fane, som illustration på krigen i 1864 og den preussiske erobring af Slesvig. På den tredje hest vifter drengen med et Dannebrog. Han sidder under årstallet for folkeafstemningerne i 1920 og viser danskernes ønske for den kommende grænsedragning. Den fjerde hest er ledig. Karruselmanden byder John Bull, som er en karikereret udgave af briterne, ombord på karrusellen, og det helst jo før jo bedre ("Je eher, je lieber"). I hånden holder Karruselmanden en fane med bogstaverne CIS (forkortelse for Commission Internationale de Surveillance du Plebiscite Slesvig) og slet skjult på indersiden af bukserne, har han et Dannebrog. Han repræsenterer Den Internationale Kommission, som overtog forvaltningen af afstemningsområderne fra de tyske myndigheder i januar 1920 og skulle sikre frie, uhindrede og hemmelige afstemninger. CIS var imidlertid nedsat af de sejrende magter i 1. Verdenskrig og blev fra tysk side anset for at favorisere danskerne og dermed ikke som en uafhængig kommission. Der er derfor tale om en satirisk fremstilling af de kommende afstemninger, som viser, at tyskerne ikke følte sig fair behandlet. Ved at byde John Bull ombord på karrusellen får danskerne en hjælpende hånd frem mod de kommende afstemninger, som derfor ikke fremstår som retfærdige og demokratiske.⁸

Nødpengeseddel fra Sønderskov, udstedt november 1919. Foto: ADCB.

Nødpengeseddel fra Broager, udstedt december 1919. Foto: ADCB.

I starten af afstemningskampen var afstemningsområderne fortsat underlagt de tyske myndigheder. Det kunne derfor stadig være en udfordring at lave sedler med dansksindede motiver. Det måtte Broager kommune sande efter, at de den 8. december 1919 havde sat en seddel i omløb med et motiv, hvor man i skumringstiden kigger ind fra havet mod Broager Kirke. I højre hjørne ses en mast på et skib, hvor Dannebrog er hejst. Nederst på sedlen står titlen på den danske nationalsang, "Der er et yndigt land". Denne seddel, der blev trykt i et oplag på 51.000, blev kort efter forbudt med henvisning til, at teksten var på dansk samt, at Dannebrog var hejst i et område, der stadig var tysk.⁹ Det betød dog ikke at nødpenge med danske motiver forsvandt og både i Sønderborg, Dynt og Broager udstedtes der plebiscitpenge allerede i 1919, som advokerede for den danske sag.¹⁰

I Mellemslesvig blev der også udstedt plebiscitpenge inden folkeafstemningerne. I Nordfriesland blev der udstedt flere sedler, heriblandt i Klangsøl hvor man lavede en seddel med teksten "Gott wolle uns behüten, dass wir Friesen nicht werden Jüten" og på Sild, hvor man slog fast, at "Sylt bleibt deutsch".¹¹ I områdets hovedby, Flensborg, hyrede byens tysksindede magistrat i 1919 kunstneren, Johann Holtz, til at tegne nogle af deres sedler. Valget af Holtz var langt fra tilfældigt. Han var særdeles aktiv på den tyske side i afstemningskampen, hvor han også tegnede plakater og løbesedler. I alt fik Holtz udgivet fem forskellige

nødpengesedler i Flensborg. Heraf kan de fire karakteriseres som plebiscitpenge, hvor tre blev udstedt inden folkeafstemningen 14. marts 1920 og en bagefter. Holtz fik ikke frie hænder til at designe pengesedlerne, men måtte lave flere forskellige udkast, som nøje blev gennemgået og udvalgt af magistraten.¹² Nedenstående eksempel viser da også, at detaljerne i motivet ikke var tilfældige. Her ses en familie, der står ved et vejskilt med valget mellem at gå til Tyskland eller Danmark. Skiltet repræsenterer valgmulighederne ved den kommende folkeafstemning. Forældrene tøver, men drengen, som repræsenterer den kommende generation, er allerede på vej i retning af Tyskland, hjulpet på vej af søsteren, der skubber ham i ryggen med den ene hånd. Han vinker med en rød hue, som typisk blev brugt af tyske studerende i Flensborg. Selv om studerende ikke var gamle nok til at stemme ved valget, deltog de aktivt i afstemningskampen, og derfor var deres røde huer et symbol på tysk patriotisme. Samtidig har Holtz placeret Flensborgs byvåben på den tyske side af skiltet og viser dermed, at byen tilhører Tyskland. På tysk blev sedlen kaldt for "Wegweiser am Scheidewege", som på dansk kan oversættes til "vejviser ved skilleveje".¹³ Det var altså den unge generation, der viste vejen ved folkeafstemningen i Flensborg.

Holtz' seddel var oprindelige planlagt til at blive udstedt den 1. august 1919. Oplaget nåede endda at blive trykt med denne dato, hvilket fremgår af sedlens bagside, hvor datoen 1. august 1919 er streget ud. Imidlertid valgte man i sidste øjeblik at skyde udstedelsen. I stedet blev den

Nødpengeseddel fra Flensborg, udstedt januar 1920. Foto: ADCB.

sammen med to andre af Holtz' sedler sat i omløb den 16. januar 1920 – altså kun 2 måneder før folkeafstemningen i Flensborg. Fælles for disse sedler var, at de alle reklamerede for den tyske sag og beslutningen om at skyde deres udgivelse til denne dato, var da også helt bevidst. Fra tysk side havde man nemlig længe en forventning om, at de tyske myndigheder dagen efter skulle afgive forvaltningen af afstemningsområderne til Den Internationale Kommission. Overtagelsen endte godt nok med at blive forsinket til d. 26. januar, men det kunne ikke forudses, da det skulle besluttes, hvornår Holtz' plebiscitpenge skulle sættes i omløb. Man regnede derfor med, at 16. januar ville være sidste mulighed for, at den tyske magistrat i Flensborg kunne sætte sine underskrifter på sedler, der skulle indgå som agitation i afstemningskampen. Samtidig ønskede man, at plebiscitpengene skulle i cirkulation så tæt på afstemningsdatoen som muligt. Dels for at bevare deres aktualitetsværdi i afstemningskampens sidste måneder, men også fordi det ville gøre det sværere for den nye forvaltning at nå at udskifte disse sedler med mere neutrale eller måske ligefrem dansksindede sedler inden afstemningen.¹⁴

I både Nord- og Mellemslesvig blev der udstedt en del nye plebiscitsedler på selve afstemningsdatoerne, som markerede de to afstemningsdage. For Nordslesvigs vedkommende blev der udstedt flere nye plebiscitsedler d. 10. februar. En gennemgang af *Det store sønderjyske Nødpengeseddelkatalog – zone 1* viser, at der som minimum blev udstedt 12 nye plebiscitsedler på selve afstemningsdagen. Disse sedler blev sat i omløb i Avnbøl, Broager, Løgumkloster, Rødding og Tønder. Tallet kan dog sagtens have været højere, da plebiscitsedlerne i flere tilfælde blev trykt uden en udstedelsesdato. Det samme gjorde sig gældende på dagen for afstemningen i Mellemslesvig d. 14. marts, hvor der i hvert fald udkom nye plebiscitsedler i Flensborg og på Holnis, Sylt og Amrum.¹⁵

Plebiscitpenge udstedt efter folkeafstemningerne

En meget stor del af plebiscitsedlerne i både Nord- og Mellemslesvig blev først sat i cirkulation efter folkeafstemningerne. Alt tyder på, at det gjaldt langt størstedelen, men da mange blev trykt uden udstedelsesdato, er det svært at afgøre med sikkerhed. Under alle omstændigheder kan motiverne på disse sedler ikke have været tiltænkt en rolle som propaganda i afstemningskampen og må derfor anskues i et andet lys.

Bortset fra de neutrale plebiscitpenge, som ikke støttede nogen af siderne i den nationale kamp, fordeler størstedelen af de sedler der blev

udgivet efter folkeafstemningerne sig generelt i to kategorier – dem der hyldede og dem der udtrykte utilfredshed med resultatet af afstemningerne. Resultatet af afstemningerne i zone 1 (Nordslesvig) og 2 (Mellemslesvig) var klart. Den 10. februar 1920 havde ca. 75 % af de stemmeberettigede i zone 1 stemt for at Nordslesvig skulle være dansk, mens ca. 80 % af de stemmeberettigede i zone 2 den 14. marts havde stemt for, at Mellemslesvig skulle forblive tysk. Både på dansk og tysk side blev der efterfølgende udsendt en del sedler, som fejrede sejren i henholdsvis zone 1 og 2. Fra dansk side var der stor glæde og fokus på, at Nordslesvig nu blev en del af Danmark, hvilket blev understregget med udsagn som "atter det skilte bøjer sig sammen" og "ved genforeningen med Danmark sker folkets ret fyldest". I nogle tilfælde var budskabet mere spottende overfor tyskerne med formuleringer som "ørn nu må du fly, dansk vi blir påny" og "med vold de ville verden vinde, de styrtes fra magtens tinde".¹⁶ I Dybbøl udgav man i april 1920 sedler på 25 og 50 øre, blandt andet den her viste med Dybbøl Mølle i baggrunden. Den danske krone blev imidlertid først indført i Nordslesvig i slutningen af maj måned. Sedlerne blev derfor forbudt allerede efter to dage og betragtes mest af alt, som en dansksindet manifestation af sejren i zone 1.¹⁷

Nødpengeseddel fra Dybbøl, udstedt april 1920. Foto: ADCB.

Fra tysk side blev der udstedt nødpenge, som fejrede sejren i zone 2. Blandt andet stod Holtz bag en 50 pfennig seddel i Flensborg, som viser byens hovedgade på afstemningsdagen badet i mennesker og slesvig-holstenske flag. Denne seddel blev udstedt på årsdagen for afstemningen den 14. marts 1921.¹⁸ Da der allerede var tale om tysk område var der dog knap så meget at fejre og derfor var fokus på sedlerne ofte rettet mod, at man trods verdenskrigens katastrofale følger for landet, havde holdt stand i Mellemslesvig og nu håbede på bedre tider. I enkelte tilfælde udtryktes der tilmed håb om forsoning mellem dansk- og tysksindede til trods for, at folkeafstemningerne havde delt Slesvig i to.¹⁹

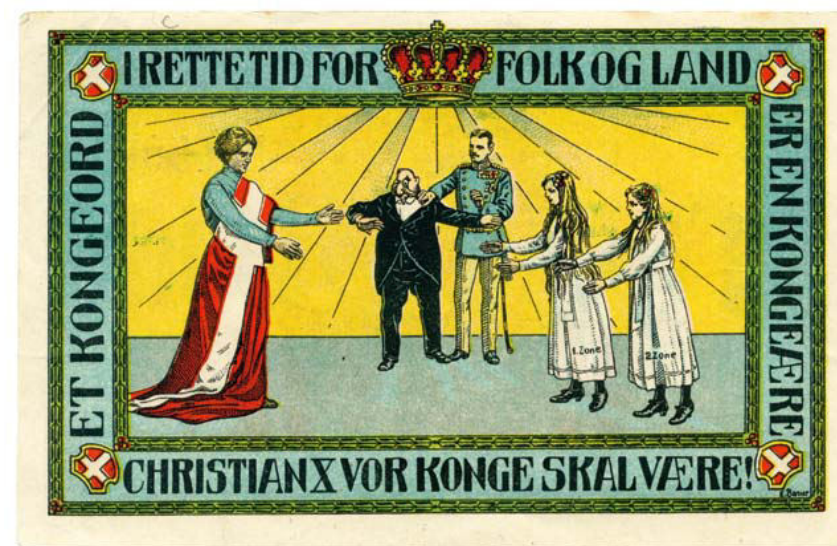
Særligt på halvøen Angel blev der trykt en stor mængde af de såkaldte "Erinnerungsscheine" til minde om sejren i zone 2. Et eksempel er denne seddel udgivet i juli 1921 i Husbyskov, der viser to overflødighedshorn, der hælder levnedsmiddelpakker med smør, fedt, sukker og flæsk ud over zone 2 op til afstemningen i 1920. Pakkerne er en hentydning til de danske nødhjælpspakker, som blev givet til dansksindede i Slesvig efter 1. verdenskrig. Det blev i tyske kredse opfattet som et forsøg på at købe danske stemmer og dem, der tog imod hjælpepakkerne, blev af tyskerne nedladende betegnet som "Speckdänen" (flæskedanskere). Teksten hylder viljen til at forblive tysk i "nød og smerte" trods de danske forsøg på at "tillokke" sig stemmer med levnedsmid-

Nødpengeseddel fra Husbyskov, udstedt juli 1921. Foto: ADCB.

delpakker og penge. Sedlen var en del af en topografisk serie med flere plebiscitpenge med lignende budskaber.²⁰

Det var imidlertid langt fra alle plebiscit-sedler, der hyldede afstemningsresultaterne og udsigten til en ny grænse mellem zone 1 og 2. Fra dansk side var skuffelsen stor i de kredse, der havde håbet på en grænse ved Dannevirke eller i hvert fald, at Flensborg ville komme med til Danmark. Her mente man, at Danmark havde en historisk ret til Flensborg, uanset resultatet af afstemningen den 14. marts 1920, og anklagede den radikale danske regering for ikke at have gjort nok for at få disse områder med til Danmark. Derfor forsøgte man ihærdigt at vende folkestemningen mod regeringen. Det kom også til udtryk på plebiscitpengesedlerne, hvor man i Gramby kommune forsøgte at fremstille statsminister C. Th. Zahle som syndebug. Et eksempel kan ses på denne bagside til en 2-marksseddel, der blev trykt i påsken 1920. Her ses moder Danmark svøbt i Dannebrog, der breder sine arme ud mod de to slesvigske piger i hvide kjoler, som symboliserer henholdsvis zone 1 og 2. I midten af billedet forsøger Zahle i sort jakkesæt at hindre moder Danmark i at forenes med pigerne, men han holdes tilbage af Christian X. Sedlen illustrerer Påskekrisen og er en hyldest til

Nødpengeseddel fra Gramby, udstedt påsken 1920. Foto: ADCB.

Christian X, der den 29. marts 1920 fyrede den radikale regering i, hvad der senere viste sig at være, et forgæves forsøg på at få Flensborg med til Danmark.

Utilfredsheden kom dog mest til udtryk på tyske plebiscitpenge, hvor vreden over tabet af Nordslesvig blev illustreret på en række stærkt nationalistiske sedler. Det gik eksempelvis ud over et af danskernes vigtigste nationalsymboler, Dannebrog. På mange sedler ser man enten flaget blive revet itu, trampet på eller hængende langs jorden på knækkede flagstænger. På nogle sedler betegnes Nordslesvig desuden som "Neu-Dänemark" for at understrege, at Danmark uretmæssigt havde indlemmet et stykke af Slesvig, som ifølge tyskerne aldrig havde været dansk. Historiske begivenheder, der fremhævede tyske sejre over danskerne, vigtige personer og begivenheder i Slesvig-Holstens kamp for selvstændighed fra den danske helstat i midten af 1800-tallet og tysksindede mindesmærker i Nordslesvig var også populære motiver i årene efter folkeafstemningerne. På enkelte sedler udtrykkes ligefrem håbet om, at en ny generation vil revanchere sig og vinde det tabte land tilbage.²¹ Særligt i Sønder Brarup kommune blev der udgivet mange

Nødpengeseddel fra Sønder Brarup, udstedt 1921. Foto: ADCB.

af denne type plebiscitpenge, heriblandt en serie på ikke mindre end 8 sedler med forskellige historiske motiver, som blandt andet indeholdt ovenstående hyldest af sejren ved Dybbøl i 1864.²²

Afskaffelsen af nødpengesedlerne kom til at forløbe i to tempi i Slesvig. Den 18. maj 1920 forbød CIS brugen af nødpenge med omgående virkning i zone 1. En overtrædelse af forbuddet ville medføre en bødestraf på det dobbelte af det udstedte beløb.²³ Det betød, at udstedelsen af nødpenge officielt ophørte i Nordslesvig, som et par dage senere indførte dansk valuta. I enkelte kommuner fortsatte man imidlertid med at producere nye sedler, der mindedes folkeafstemningen men ikke kunne benyttes som betalingsmiddel. I oktober 1921 udgav Augustenborg kommune således to nye plebiscitsedler, som foregav at have en værdi på henholdsvis 50 øre og en krone. Af teksten på sedlerne fremgår det dog, at der er tale om erindringssedler fra afstemningen i zone 1, som ikke kunne indløses i den lokale sparekasse og derfor ikke havde nogen pengemæssig værdi.²⁴ I Mellemslesvig havde befolkningen stemt for at forblive en del af Tyskland, så her fortsatte produktionen af nødpenge ufortrødent og kulminerede under den såkaldte hyperinflation i starten af 1920'erne. Her stoppede udstedelsen af nødpenge først endegyldigt efter indførelsen af den såkaldte Rentenmark i november 1923, der satte en stopper for den kraftige inflation i Tyskland.²⁵

Plebiscitpenge som samlerojekt

Udover at fungere som betalingsmiddel og propaganda ved folkeafstemningerne i 1920, blev plebiscitpengene også hurtigt et yndet samlerojekt. Det vidner datidens aviser i høj grad om, hvor der kan findes talrige eksemplere på, at samlere annoncerede omkring køb og salg af nødpenge, ligesom aviserne af og til gjorde samlere opmærksomme på, at der var udkommet nye sedler til samlingen. Det var ikke kun i Tyskland, at samlermanien greb om sig. Også i Danmark og sågar i andre lande i Europa var der interesse for fænomenet.²⁶ Det var heller ikke kun forbeholdt voksne at samle på sedlerne. Det fremgår af en annonce i *Flensborg Avis* op til julen i 1922, hvor man kan læse, at "en samling af nødpenge er for ungdommen den smukkeste julegave".²⁷

Den store efterspørgsel blandt samlere betød, at flere kommuner og trykkerier begyndte at spekulere i udgivelsen af nye nødpenge og i tiden efter folkeafstemningerne blev der udstedt en stor mængde nye plebiscitpengesedler. Tilsyneladende så mange, at produktionen ikke

længere kunne henføres til behovet for nødbetalingsmidler. I hvert fald skrev både danske og tyske aviser i foråret 1920, at de mange nye plebiscitpenge i Slesvig ikke skulle dække et behov for nye betalingsmidler, men primært blev produceret til samlere.²⁸ Denne udvikling fortsatte i Mellemslesvig efter Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Her var pengefabrikationen ifølge borgmesteren i Lutzhöft, Johannes Diedrichsen, blevet til en "modesag", som primært handlede om at skabe profit.²⁹ Der var særligt to grunde til, at det kunne være en indbringende forretning at sætte nye sedler i omløb. For det første var samlere villige til at betale mere end sedlernes værdi. Eksempelvis kunne nogle af Holtz' sedler sælges til 5-10 mark, selv om de kun havde en værdi på 25-50 pfennig.³⁰ For det andet beholdt samlerne nødpengene efter deres udløbsdato, hvilket betød, at en stor del af de trykte sedler aldrig blev indløst. Det fremgår blandt andet af en opgørelse hos Sønderborg by's Sparekasse, hvor man ud af 127.000 udstedte nødpengesedler kun havde fået omkring 40 % retur.³¹ At det kunne være forbundet med en god indtjening at lave nødpenge, mærkede man også hos magistraten i Flensborg. Alene i perioden fra 14. marts til 12. oktober 1920 tjente den 400.000 mark på salget af byens nødpengesedler.³²

Jo mere iøjnefaldende og sofistikerede nødpengene blev jo større efterspørgsel var der efter dem og plebiscitpengene med nationale budskaber var særligt eftertragtede i Slesvig. Derfor var opfindsomheden stor i forhold til at imødekomme samlerne. Vi har allerede hørt, at man hyrede lokale kunstnere til at tegne sedlerne. En anden udbredt måde at holde interessen hos samlere fanget på, var at lave de såkaldte "Serienscheine" (seddelsier). Det var normalt nødpenge med forskellige topografiske eller historiske motiver, der tilsammen udgjorde en serie, men det kunne også være den samme seddel, som blev solgt med små variationer - fx med og uden stempel eller med forskellige flag på motivet. Da det stod klart, at CIS havde planer om at indføre et forbud mod salg af nødpenge i Nordslesvig i maj 1920, stemplede man nye oplag med teksten "ugyldig som betalingsmiddel", for fortsat at kunne sælge til samlere.³³ Det var dog langt fra de eneste eksempler på, at man var villig til at gå langt for at tjene penge på udgivelsen af nødpenge. I Gramby sendte kommunen en repræsentant til Danmark for at etablere "et udsalgsted i hver by". Hensigten var at deres nødpenge skulle sælges til en krone stykket nord for grænsen og at overskuddet skulle gå til sognerådet og dermed til at afhjælpe nogle af de gener verdenskrigen havde medført for kommunens borgere.³⁴ Gramby Kommune var ikke

det eneste sted, hvor indtægterne fra nødpenge skulle gå til velgørende formål. I slutningen af februar 1920 annoncerede "Den Sønderjyske Fond" med, at den havde opkøbt et restoplæg på ca. 3.000 sedler fra Broager, som kunne købes for 5 kr. stykket i fondens hovedkontor på Laxegade i København. Fondens formål var at yde humanitær hjælp til sønderjyder og sønderjyske institutioner og overskuddet fra salget af nødpengene skulle da også gå til krigsinvalidere og de faldne efterladte fra 1. verdenskrig.³⁵

I nogle tilfælde blev der set stort på reglerne for at få sat plebiscitpenge i omløb. Tyskland befandt sig i efterkrigstiden i en kaotisk situation med politisk uro og økonomisk deroute. Derfor var der ikke meget opsyn med udstedelsen af nødpenge og omgåelse af reglerne og manglende godkendelse førte kun sjældent til retslige efterspil. H.C. Petersen har i artiklen *To nødpengesedler fra Als* vist hvordan byrådet i Augustenborg forsøgte at snyde med udgivelsesdatoen på to nye sedler, så det så ud som om, at de havde været i omløb inden CIS' forbud trådte i kraft den 18. maj 1920, samt at man bevidst benyttede et trykkeri i Hamborg, som lå uden for CIS' jurisdiktion. Plebiscitsedlerne var påstemplet udgivelsesdatoen 8. april, men brevkorrespondancen viser, at de umuligt kan være blevet udstedt før den 18. maj. De kan derfor ikke have været tiltænkt en funktion som betalingsmiddel men blev produceret udelukkende med samlere for øje.³⁶

Eksemplet fra Augustenborg var langt fra enestående og kataloger over nødpenge viser, at der blev lavet falske sedler flere steder, som reelt ikke skulle bruges som betalingsmiddel. Særligt Sønder Brarup på Angel synes at have været omdrejningspunktet for en del lyssky virksomhed omkring fremstillingen af nødpenge. Her ejede Heinrich Appel et lille trykkeri på Bismarckstraße 5 i Sønder Brarup, som udgav avisen "Schleswig-Holsteinische Landespost". Appel stod ligeledes for en større fabrikation af nødpenge, der kulminerede i årene efter folkeafstemningerne i Slesvig. Produktionen var så omfattende, at Appels trykkeri i samtiden fik tilnavnet "Notgeld-Palast" (Nødpengepaladset). Trykkeriet havde købt rettighederne af Sønder Brarup og flere af de omkringliggende kommuner til at trykke deres sedler. Det betød, at Appel påtog sig den fulde risiko men også, at han bestemte hvordan pengene skulle se ud og hvor længe de skulle være i cirkulation. Da det også var Appel, der stod for salget af nødpengene, skete både fremstilling og salg ofte uden byrådsmedlemmernes viden og accept og i nogle tilfælde blev de pågældende kommuner først opmærksomme

på sedlerne flere år senere. På den måde var det svært for kommunerne at holde opsyn med Appel, som havde stort set frie tøjler til at lave nye sedler. Samtidig fiklede Appel bevidst med både omløbstid og oplag. For det første udgav Appel ofte større oplag end han havde fået tilladelse til. Det skete bl.a. ved at snyde med nummereringerne på sedlerne. For det andet gav sedlerne ofte indtryk af, at de havde været i omløb igennem længere tid, men i virkeligheden, blev de sat til salg med en kort omløbstid, eller i nogle tilfælde ligefrem efter indløsningsfristen var overskredet, og ofte med uklare angivelser af hvor og hvornår de skulle indløses. På den måde undgik Appel, at folk nåede at indløse sedlerne inden fristen udløb. Appel udnyttede med andre ord sit samarbejde med kommunerne til at skabe en lukrativ forretning.³⁷

Det var også Appel, der stod bag en af de mest notoriske falske sedler i Nordslesvig, nemlig denne seddel underskrevet af byrådet i Knivsbjerg. Problemet er imidlertid, at der aldrig har været en kommune i Knivsbjerg. Knivsbjerg er et højedrag i Sønderjylland, som har fungeret som et samlingssted for den tysksindede befolkning. Her indviedes i sommeren 1901 et 45 meter højt tårn med en statue af Otto

Nødpengeseddel fra Knivsbjerg, udstedt 1920. Foto: ADCB.

von Bismarck. På sedlen er Knivsbjerg ved at blive indtaget af danskere med støtte fra onkel Sam, John Bull og en fransk officer, som alle tre repræsenterer de sejrende magter i Første Verdenskrig. Sedlen havde altså ingen pengemæssig værdi og var udelukkende et forsøg på at tjene penge hos samlere.³⁸

Trods den omfattende svindel med nødpenge, slap Appel øjensynligt for retslige efterspil. En retssag refereret i Flensborg Avis, tyder imidlertid på, at Appel ikke var den eneste i Sønder Brarup, der spekulerede i produktionen af nødpenge. Den 22. maj 1922 blev der ved byretten i Flensborg ført retssag mod hele byrådet og købmand Peter Carstensen, som var under anklage for at have udgivet nødpenge til en værdi på 11.600 mark, uden at have fået den fornødne tilladelse. 13 personer i alt var stillet for retten. På grund af manglende beviser blev byrådet frikendt mens man anså Carstensen som skyldig i at have sat pengene i omløb. Retten ville dog ikke tage stilling til den endelige dom inden, der var blevet afhørt flere vidner.³⁹

Konklusion:

Som illustreret i denne artikel var nødpengene i det dansk-tyske grænseland langt fra kun en nødforanstaltning som betalingsmiddel. Op til folkeafstemningerne i 1920 opstod en særlig form for nødpenge, der kan betegnes som "plebiscitpenge". De blev brugt til at advokere nationale dagsordner i tiden både før og efter folkeafstemningerne og udtrykker de forhåbninger, glæder og skuffelser, som var fremherskende ved folkeafstemningerne i Slesvig i 1920. De er dermed billeder på historien om grænsedragningen mellem Danmark og Tyskland i årene 1919-1921 og et vidnesbyrd om sindsstemningen i Slesvig i en tid, hvor der var meget på spil.

Til trods for at plebiscitpengene havde vidt forskellige motiver og budskaber, falder størstedelen ind under en af følgende fire kategorier. Den første kategori består af de sedler, der blev udstedt før folkeafstemningerne i 1920 og fungerede som enten dansk eller tysk propaganda under selve afstemningskampen. Den anden kategori omfatter sedler, der blev udstedt efter folkeafstemningerne og udtrykker utilfredshed med resultaterne. Denne type sedler blev udstedt både af dansksindede, som håbede at mere af Slesvig og i hvert fald Flensborg ville blive dansk, og af tysksindede, hvor mange så tabet af Nordslesvig som en

national ydmygelse. Den tredje kategori er de sedler, som i mere eller mindre udpræget grad fejrer resultatet af folkeafstemningerne. I Nord-slesvig fejrede de dansksindede udsigten til at blive en del af Danmark, mens det i Mellemslesvig var tyskerne, der glædede sig over, at det var lykkedes at holde fast i Flensborg og Mellemslesvig. Den fjerde kategori udgøres af de neutrale plebiscit sedler, der hverken viste støtte til den danske eller den tyske sag.

I starten synes motiverne for at udstede plebiscitpenge reelt at have været et behov for at afhjælpe pengemanglen i Tyskland samt muligheden for at udnytte dette middel til at påvirke det nationale sindelag i afstemningsområderne. At det blev anset for et middel, der kunne få betydning i den nationale kamp, ses blandt andet af de overvejelser, der blev gjort i forbindelse med udgivelsen af Johannes Holtz' nødpenge i Flensborg. Det viste sig dog hurtigt, at plebiscitpengesedlerne var et yndet samlereobjekt og at der derfor kunne tjenes gode penge på at lave nye, både fordi samlere var villige til at betale mere end sedlernes pålydende værdi og fordi de ikke indløste sedlerne ved deres udløb. Både for offentlige og private institutioner var det økonomiske incitament til at lave egne plebiscit sedler så stort, at det i hvert fald fra foråret 1920, fremstår som den primære grund til den fortsatte produktion af nye sedler. Faktisk tyder alt på, at produktionen blev forøget efter folkeafstemningerne havde fundet sted i februar og marts 1920. Ikke fordi der var en øget efterspørgsel efter nødbetalingsmidler men fordi plebiscitpengene var eftertragtede blandt samlere og derfor udgjorde en oplagt mulighed for at tjene penge i en tid, hvor den tyske økonomi var i knæ. De mange tiltag og krumspring for at fange, fastholde og forlænge samlerens interesse er et vidnesbyrd om dette.

KILDER

Utrykte:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB), D9095.
Flensburger Stadtarchiv, XII HS-01038.

Trykte:

Bekanntmachungen der internationalen Kommission für Schleswig. 1920.
De sønderjydske Kommune-Pengesedler. Sælges af Den Sønderjydske Fond til fordel for invaliderne og de faldnes efterladte.
Jyllands-Posten 1920.
Kalundborg Avis 1919.
Sønderburger Zeitung 1920.
Vestkysten 1920.
Viborg Stifts Folkeblad 1920.
Østsjællands Folkeblad 1920.

LITTERATURLISTE

- Bakowsky, Herbert: *Das Notgeld der Stadt Flensburg 1914-1923*, Band 49 der Schriftenreihe "Die Münze", Verlag Pröh Berlin, 1976-77.
- Bonefeld, Olav: "En Sydslesvigsk nødpengeseddel fra 1920", *Sønderjysk Månedsskrift*, 51. årgang, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1981, s. 8-13.
- Frahm, Hans: "Notgeld. Eine Betrachtung über die Ersatzwertzeichen der Jahre 1914-1924 in Angeln", *Jahrbuch des Heimatvereins der Landshaft Angeln*, 44. Jahrgang, Heimatverein der Landshaft Angeln – Kappel/Schlei, 1980, s. 85-146.
- Hagedorn, C.C.: *Broager Spare- og Laanekasse gennem 150 år: et festskrift til 150 års jubilæet: 13. april 1845-13. april 1995*, Broager Spare- og Laanekasse, 1995.
- Heymfeld, Ralph: *Notgeld: German Emergency Money 1914-1923*. <http://www.coinspot.org/notgeld.html>
- Johansen, Erik: *Kataloget over Sønderjyske Nødpengesedler*, 2018.
- Krog, Poul: "Augustenborg flækkes nødpenge", *Årsskrift Lokalthistorisk arkiv for Augustenborg og omegn*, 2011, s. 36-40.
- Kürtz, Jutta og Hans Joachim Kürtz: *Für Gold und Silber – Nimm den Schein...*, Verlag Lübeck, 1981.
- Lindman, Kai; Günther Stolzenberg; Walter Kirstein: *Das Papiergeld von Schleswig-Holstein 1812-2002*, Kolme K Verlag, 2006.
- Lodberg, Jesper: *Det store sønderjyske Nødpenge seddelkatalog – Zone 1*, Lodberg's Forlag, 2006.
- Maynes, Erin Sullivan: "Making Money: Notgeld and the Material Experience of Inflation in Weimar Germany", *Art History*, September 2019, Vol. 42 (4), s. 678-701.
- Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig, nr. 7, tirsdag d. 10. marts 2015, Auktion 440, 54. årgang.
- Olsen, Kaj: "Pengesedler som husflid", *Sønderjysk Månedsskrift*, 72. årgang, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1996, s. 3-6.
- Petersen, H.C. 1970: "To nødpengesedler fra Als", *Fra Afstemning og genforening – spredte træk fra 1919-1920*, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1970, s. 54-71.
- Schultz, Ferdinand: "Nødpengesedler i hertugdømmet Slesvig", *Gottorp Amt: Jul*, Sydslesvigsk Forening for Gottorp amt, 1989, s. 10-11.
- Skora, Ariane: "Johann Holtz (1875-1944) – Ein Flensburger Graphiker und Schriftkünstler im Spiegel seiner Zeit", *Nordelbingen, Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins*, Band 71, 2002, s. 111-143.
- Sørensen, Alfred: *Nødpengesedler fra Sønderjylland*, 1995
- Zubek, Paul: "Das Notgeld der Stadt Flensburg zur Zeit der Abstimmung 1919-1920 – entworfen von Johann Holtz", *Die Heimat*, 84. Jahrgang, Karl Wachholtz Verlag Neumünster, 1977, s. 71-80.

NOTER

- 1 Maynes 2019, s. 681-82; Heymsfeld: <http://www.coinspot.org/notgeld.html>.
- 2 Kürtz 1981, s. 8-9; Krog 2011, s. 36.
- 3 Lodberg 2006, s. 239-291.
- 4 Lodberg 2006, s. 244-245, 267; Hagedorn 1995, s. 81-82.
- 5 Petersen 1970, s. 55.
- 6 Maynes 2019, s. 682.
- 7 Kürtz 1981, s. 28; Maynes 2019, s. 682; Schulz 1989, s. 11; Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig 2015.
- 8 Flensburger Stadtarchiv, XII HS-01038.
- 9 *Kalundborg Avis* 09-12-1919; Sørensen 1995, s. 14.
- 10 Lodberg 2006, s. 14, 21, 64-66.
- 11 Kürtz 1981, s. 52-3.
- 12 Zubek 1977, s. 71-80.
- 13 Zubek 1977, s. 74.
- 14 Zubek 1977, s. 75.
- 15 ADCB, D9095; Lindman 2006.
- 16 ADCB, 9095-5,1.
- 17 Lodberg 2006, s. 107.
- 18 Zubek 1977, s. 79.
- 19 Bonefeld 1981, s. 8-13.
- 20 ADCB, 9095-5,3.
- 21 ADCB 9095.
- 22 ADCB, 9095-5,3.
- 23 *Bekanntmachungen der internationalen Kommission für Schleswig 18-05-1920*.
- 24 Lodberg 2006, s. 81-82.
- 25 Kürtz 1981, s. 120.
- 26 *Østjællands Folkeblad* 26-02-1920
- 27 *Flensborg Avis* 14-12-1922.
- 28 *Sonderburger Zeitung* 24-04-1920; *Vestkysten* 15-03-1920.
- 29 Frahm 1980, s. 111.
- 30 Skora 2002, s. 126.
- 31 *Sonderburger Zeitung* 24-04-1920; Petersen 1970, s. 58.
- 32 *Jyllands-Posten* 12-10-1920.
- 33 Petersen 1970, s. 58.
- 34 *Viborg Stifts Folkeblad* 18-05-1920.
- 35 Opslag fra "Den Sønderjydske Fond" om salg af *De sønderjydske Kommune-Pengesedler*.
- 36 Petersen 1970, s. 59-71.
- 37 Kürtz 1981, s. 25; Schultz 1989, s. 11; Frahm 1980, s. 126-131.
- 38 Lodberg 2006, s. 306.
- 39 *Flensborg Avis* 22-05-1922.

Zusammenfassung

In den Jahren während und nach dem 1. Weltkrieg waren Notgeldscheine in Deutschland sehr verbreitet. Bei der Versailleskonferenz nach dem 1. Weltkrieg wurde entschieden, dass eine neue deutsch-dänische Grenze in Nord- und Mittelschleswig per Volksentscheid entstehen sollte. Sowohl vor und nach den Abstimmungen wurden die Notscheine genutzt, um die nationalen Tagesordnungen zu illustrieren. Sie sind deshalb ein Zeugnis der angespannten Situation, die nach den Kriegsjahren in Schleswig herrschte. Es stellte sich schnell heraus, dass die Notgeldscheine begehrte Sammlerware waren. Sowohl im öffentlichen wie auch im privaten Bereich war die finanzielle Motivation sehr hoch, eigenes Notgeld herzustellen. Seit dem Frühjahr 1920 war das der primäre Grund für die Herstellung neuer Scheine. Die Produktion wurde nach den Volksabstimmungen ab Februar und März 1920 erhöht. Der Grund war nicht, dass man Notgeldscheine brauchte, sondern das Plebizitgeld war bei Sammlern sehr gefragt und bot eine Möglichkeit zum Geldverdienen, in einer Zeit, wo die deutsche Wirtschaft unter starkem Druck stand.

Da grænsen blev trukket

Vælgerforeningens møde på Folkehjem
16. og 17. november 1918 efter nye kilder

AF HANS SCHULTZ HANSEN

I arkiverne kan der stadig findes vigtige kilder til Genforeningens historie, som ikke tidligere har været benyttet af historikerne. Forskningsleder Hans Schultz Hansen har identificeret to samtidige referater af det berømte møde på Folkehjem i Aabenraa i november 1918. De er udarbejdet af Anders Lebeck og H.P. Hanssen og befinder sig i deres personarkiver på Rigsarkivet i Aabenraa. I artiklen analyserer han referaterne og deres udsagn om mødets forløb. Han følger Aabenraaresolutionens tilblivelse fra de første udkast til den endelige version.

Indledning

Mødet i Vælgerforeningen for Nordslesvigs bestyrelse og tilsynsråd den 16. og 17. november 1918 på Folkehjem i Aabenraa fik afgørende betydning for Sønderjyllands fremtid. Forsamlingen vedtog her Aabenraaresolutionen, hvor de danske sønderjyder krævede det slesvigske grænsespørgsmål løst på grundlag af en folkeafstemning i to zoner: under ét i Nordslesvig og distriktsvis i de tilstødende områder af Mellemlesvig, som ønskede at stemme. Resolutionen blev grundlæggende for den danske regerings grænsepolitik og for Versaillesfredens slesvigske bestemmelser. Det var med rette, når Harald Jørgensen indledte sit forsøg på at rekonstruere Aabenraaresolutionen tilblivelse med at slå fast: "Alt hvad der kan belyse tilblivelsen af Aabenraaresolutionen har derfor den største interesse."¹ Det gælder også 64 år efter fremkomsten af hans artikel i 1956 og 100 år efter Genforeningen i 1920.

Formålet med denne artikel er at undersøge, hvorledes mødet på Folkehjem forløb. Fokus vil være på at rekonstruere diskussionen om grænsespørgsmålet og formuleringen af Aabenraaresolutionen på grundlag af en kritisk vurdering af kilderne. Dermed bliver det muligt at besvare spørgsmål som: Var mødet præget af konsensus eller konflikt? Hvilke forslag fremkom til løsning af grænsespørgsmålet, hvem fremsatte dem, og hvem støttede henholdsvis afviste dem? Hvilke taktiske træk blev gjort undervejs? Hvem var vinderne og taberne?